

קנון וקנוניזציה במצרים העתיקה

נילי שופק

א

המונח "קנון", שמוכנו הראשוני בשומרית ובאכדית הוא "מטה", "קנה מידה", ואשר סוגל ללשון היוזנית בהוראת "אמת מידה", "קריטריון", זכה להגדרות ולפירושים שונים הן בספרות הלכסיקלית הכללית והן במחקרים מיוחדים שהוקדשו לנושא זה, שראו אור בשנים האחרונות.

העוסקים בחקר מצרים הקדומה רגילים להשתמש במונח קנון בזיקה לעקרונות של האמנות המצרית. מטרת הקנון של האמנות המצרית היתה להגיע לתיאור מושלם של האובייקטים האמנותיים. הקנון היה מבוסס על ההנחה בדבר פרופורציות קבועות בין חלקי גוף האדם, ואלו נשמרו על ידי חלוקת משטח הצירור למשבצות, שסייעו לאומן בביצוע מלאכתו.¹ על קנון מסוג שונה באמנות המצרית מדבר לאחרונה ביינס. לשיטתו ניתן להבחין, החל מסוף התקופה הטרום-שושלתית, במערכת של כללים והרגלים, הקובעים מה ניתן לתאר בתמונות, באיזה הקשר ובאיזו צורה – קנון זה מכונה בפיו *decorum*.²

גם אם תופעה זו באמנות המצרית מראה, כפי שטוען אסמן,³ שבמצרים היו קיימים כללים מופשטים של קנוניזציה מקדמת דנא, אין ללמוד מכאן מאומה לגבי שאלת קיומו

* מאמר זה נכתב בעת שהותי במסגרת חצי שבתון בטיבינגן שבגרמניה. ברצוני להודות לעמיתי במכון האגיפטולוגי של אוניברסיטת טיבינגן על שיתוף הפעולה והעזרה שהושיטו לי במהלך שהותי שם, ובייחוד ליריחתי, פרופ' ולטרוד גוגלילמי (Guglielmi), אשר השיחות הממושכות עימה האירו את עיני.

- 1 ראו למשל: E. Iverson, *Canon and Proportions in Egyptian Art*, London 1955.
- 2 ראו: J. Bains, "Restricted Knowledge, Hierarchy, and Decorum: Modern Perceptions and Ancient Institutions", *Journal of the American Research in Egypt*, 27 (1990), esp. pp. 20–21; cf. also idem, *Fecundity Figures: Egyptian Personification and the decorum* ה-Iconology of a Genre, Warminster 1985, pp. 277–305. עקרון ה-*decorum* בא לידי ביטוי גם בספרות המצרית ומשתקף בהימנעות מכתובה על נושאים מסוימים, העלולים לפגוע בסדר, ב"מאעת" (M3't) כללים של צדק ויושר) – idem, "Society, Morality and Religious Practice", *Religion in Ancient Egypt: Gods, Myths and Personal Practice*, ed. B.E. Shafer, London 1991, esp. pp. 137–146.
- 3 ראו: J. Assmann, "Gib es eine 'Klassik' in der ägyptischen Literaturgeschichte? Ein

של קנון דתי או ספרותי במצרים הקדומה. דהיינו, לא על קיומו של אוסף של כתבים קדושים, שבאים בהם עקרונות אמונה ומסר אלוהי, כמו שמצאנו ביהדות ובנצרות; וגם לא על קיומו של קנון לא דתי, כמו זה שנקבע במאה השלישית לפנה"ס על ידי אנשי הספרייה והמוזאון באלכסנדריה ואשר שימש בעולם הקלסי. דהיינו רשימה של יצירות נבחרות שהיו למופת ושנלמדו בבית הספר.

לפיכך, השאלה העומדת לפנינו אפוא היא, האם גם בחקר מצרים הקדומה ניתן לדבר על קנון וקנוניזציה בהקשר דתי או ספרותי?

לעומת המחקרים הרבים שפורסמו בנושא הקנון בדתות המונותאסטיות מחד גיסא,⁴ ובמחקר האשורולוגי מאידך גיסא,⁵ הנושא זכה לתשומת לב מעטה בחקר מצרים הקדומה. י' אסמן הוא היחיד בקרב האגיפטולוגים, שהתייחס לנושא זה בהרחבה בשנים האחרונות.

במחקר המוקדש לבחינה תאורטית של המושג קנון ויחסו לצנזורה,⁶ קובעים י' וא' אסמן שבתהליך הקנוניזציה נוטלים חלק הגורמים הבאים: הצנזורה – הפרדה וברירה בין טקסטים הנכללים בקנון לבין אלו הנותרים מחוצה לו; סטנדרטיזציה של הטקסט – קביעת הנוסח הסופי של הטקסט (Textpflege); שמירת מובנו של הטקסט (Sinnpflege) – הנעשית על ידי פרשנים מומחים (הרב ביהדות; השייח' באיסלם וכדומה).

בספרו על ה"מאעת" מגדיר אסמן את הקנוניזציה כ"התערבות ברנית ומקדשת של המסורת", ורואה בה את השלב הסופי בתהליך מיסוד הטקסט והפיכתו למסורת.⁷ לשלב זה קודמים שלושת השלבים הבאים: הכנסתו של הטקסט לשפה (תמטיזציה); כתיבתו של הטקסט (טקסטואליזציה); איסוף, שמירה והעתקה של הטקסט (קודיפיקציה). לשאלה האם היה במצרים הקדומה קנון המקביל למקרא או לברית החדשה, עונה

- 4 Beitrag zur Geistesgeschichte der Ramessidenzeit", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Supplement*, 6 (1985), p. 38
למחקר מפורט ומקיף בנושא זה ראו מ' רין, האסופה המקראית, א, ירושלים תשנ"ו, ושם ביבליוגרפיה רחבה.
- 5 ראו מאמרו של הורוויץ, הכולל סקירה ממצה של תולדות חקר הבעיה במדע האשורולוגיה: א' הורוויץ, "ספרות קאנונית במסופוטמיה – מודל אשורולוגי או מציאות היסטורית?", דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, חטיבה א: המקרא ועולמו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 1*–12*.
- 6 ראו: A. & J. Assmann, "Kanon und Zensur", *Kanon und Zensur: Beiträge zur Archäologie der Literarischen Kommunikation*, II, eds. A. & J. Assmann, München 1987, pp. 7–27
- 7 ראו: J. Assmann, *Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Aegypten*, München 1990, pp. 42–46

קנון וקנוניזציה במצרים העתיקה

אסמן בשלילה. לדידו, במצרים התקיימו רק שני השלבים הראשונים (תמטיזציה וסקסטואליזציה), אבל לא קנוניזציה.

בלקט מאמרים רב חשיבות שראה אור לאחרונה, ושעניינו תולדות הספרות המצרית הקדומה וסוגיה, ניכרת השפעת תפישתו של אסמן את הקנון והקנוניזציה.⁸ כך קווירק, במאמרו על הארכיבים במצרים הקדומה, נשען על דברי אסמן בספרו דלעיל בהגדירו את תהליך הקנוניזציה כ- "Freezing specific texts to be retained".⁹ ברם, הגדרה זו מתייחסת רק למצב או לצורה של הטקסט והיא חלקית ומצומצמת בהשוואה להגדרתו של אסמן, המתייחסת גם לתוכן ולמובן של הטקסט. לשיטתו של קווירק קנון במובן של טקסט סטנדרטי קיים בספרות המצרית ובא לביטוי בקולופון, הבא בדרך כלל בסוף היצירה, ובו מוצהר שהטקסט הועתק בשלמותו. אולם דבריו בטעות יסודם מאחר שהקולופון ביצירה המצרית איננו מצביע על כך שהטקסט הפך לנורמטיבי או שנוסחו קבוע ללא שינוי.¹⁰

אסמן אמנם שולל את קיומו של קנון של כתבים קדושים במצרים הקדומה, ברם הוא סבור שקיימת עדות לקיומו של קנון ספרותי ולפעילות של קנוניזציה במצרים, המשתקפת בקטע בפפירוס צ'סטר ביטי (Chester Beatty) IV.¹¹ קטע זה, המכונה על

8 A. Loprieno (ed.), *Ancient Egyptian Literature: History and Forms*, Leiden–New York–Köln 1996

9 S.G. Quirke, "Archive", *ibid.*, p. 380

10 קולופון מסוג זה – המצהיר שהטקסט הועתק בשלמותו מ"ההתחלה עד הסוף, כפי שנמצא בכתובים" – בא הן בפפירוס פריסה (Prisse), המכיל את "הוראת פִתְחַתֶּפֶ", והן בפפירוס ברלין 3022, שבו מופיע "סיפור סַא־נְהַת". אולם אין בהצהרה זו כדי לקבוע שמדובר בנוסח סופי וקבוע של היצירות, כפי שמלמדים כתבי יד מאוחרים יותר של יצירות אלו שמצויים בהם הבדלים ושינויים.

11 J. Assmann, "Schrift, Tod und Identität: Das Grab als Vorschule der Literatur im alten Ägypten", *Schrift und Gedächtnis*, eds. A. and J. Assmann, C. Harmeier, München 1983, p. 89 n. 5; idem, "Weisheit, Schrift und Literatur im alten Ägypten", *Weisheit*, ed. A. Assmann, München 1991, pp. 476–477 עמ' 35–52. והשוו אייר, המדבר בעקבות אסמן על "קנון קלסי של ספרות הממלכה התיכונה בבתי הספר של השושלת התשע עשרה": C.J. Eyre, "The Semna Stelae: Quotation, Genre and Functions of Literature", *Studies in Egyptology Presented to M. Lichtheim*, ed. S. Israelit-Groll, Jerusalem 1990, p. 159. במאמר שראה אור לאחרונה משתמש אסמן במונח קנון במשמעות של עיקרון כפוי, השולל וריאציות וחידוש והמתבטא בחוסר שינוי. במצרים, לדעתו, חל העיקרון הזה על שני שטחים: האומנות המונומנטלית והטקס (ריטוס); ואילו בישראל הוא בא לביטוי בספר התורה, שהוא אוסף של חוקים שאינם ניתנים לשינוי. דיון בקנון במשמעות זו אינו רלבנטי למחקרנו – idem, "Kulturelles Gedächtnis als normative Erinnerung. Das Prinzip 'Kanon' in der Erinnerungskultur Ägyptens und Israels", *Memoria als Kultur*, ed. O.E. Oexle, Göttingen 1995, pp. 95–114

ידי לופרינו "אנציקלופדיה קנונית",¹² משמש נקודת מוצא לדיוננו המוקדש לבעיות הבאות:

- טיבו של הקנון כפפירוס צ'סטר IV: מהות היצירות הנכללות בו וזהות מחבריהן.
- האחראים ליצירת הקנון וה"מושב בחיים" (Sitz im Leben) שלו.
- הנסיבות להיווצרות הקנון.
- האם קיימת אנלוגיה בין הקנון המצרי לבין זה הידוע לנו מחקר הדתות?

ב

פפירוס צ'סטר ביטי IV, שנכתב בתקופה הרעמססית (1300-1100 לפנה"ס) נתגלה בספריה פרטית בתבי שבדרום מצרים. הפפירוס כולל אוסף מגוון של טקסטים שנלמדו בבית הספר המצרי.¹³ תוכנם של טקסטים אלו - הכוללים הוראות הנוגעות לדרך חיים נכונה, דברים בשבח מקצוע הסופר, עצות מקצועיות וכדומה - נדוש ושכיח גם בחיבורי בית ספר אחרים. אולם כאן באים גם שני קטעים מקוריים, שאין להם מקבילות ביצירות אחרות. קטעים אלו עוסקים בשבחם של שמונה סופרים מלומדים, אנשי שם, וכך נאמר שם (ורסו 2,5-3,10; 6,11-6,14):

2,5 אשר לסופרים המלומדים (sšw rḥ-iḥt)¹⁴
 מהזמן אשר בא לאתר האלים,
 אשר נבאו (sr) את מה שיבוא,
 שמש נותר לנצח...

2,7 הם לא עשו להם פירמידות מנחושת ומצבות מברזל,
 הם גם לא יכלו להשאיר ילדים כחורשים
 אשר יבטאו את שמותיהם;

הם עשו להם יורשים בספרים ובהוראות (sb3ywt) שחברו...

12 לופרינו (לעיל, הע' 8): "Defining Egyptian Literature, Ancient Texts and Modern Theories", pp. 53-57

13 לפרסום הטקסט ראו: A.H. Gardiner, *Hieratic Papyri in the British Museum Third Series, Chester Beatty Gift*, London 1935, 1, pp. 38-39; 2, pls. 18-19

M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, Berkeley-Los Angeles-London 1976, 2, pp. 175-178; H. Brunner, *Altägyptische Weisheit*, Darmstadt 1988, pp. 218-230

14 כתיב המילה לקוי (rḥyt) ויש לקרוא rḥ iḥ.t - ראו ג' שצ'פק, "ה'נבואה' במצרים הקדומה והנבואה המקראית", שנתון למקרא ולמורח התיכון הקדום, יא (תשנ"ו), עמ' 265 הע' 41.

- 2,9 ההוראות (sb3ywt) הן הפירמידות שלהם,
עט הקנה הוא הילד שלהם,
פני האבן הם האישה שלהם...
- 2,11 שערים וקברים (מפוארים) נעשו להם (אך) הם התפוררו,
כהגני הכא (הכוהנים הממונים על פולחן המתים) שלהם אינם,
מצבותיהם מכוסות בחול,
קבריהם נשכחו;
(אבל) שמותיהם מבוטאים בגלל מגילות הפפירוס שלהם,
(המגילות) אשר הם חיברו בהיותם בחיים...
- 3,3 האדם מתפורר, גופו היה לעפר,
כל קרוביו אובדים,
(אבל) הספר גורם לזכירתו בפיו של הקורא.
יעילה היא מגילת פפירוס יותר מבית בנוי,
יותר מקבר במערב;
טובה היא יותר מבחן (מבצר) מבוסס,
יותר ממצבה במקדש.
- 3,5 האם יש כאן מישהו כמו צ'ד־פֶּחֶר?
או אחר כמו אִמְחֶתֶפֶ?
אין בין קרובינו איש הדומה לנִפְרֶתִי
או לִחְתִּי, שהוא הראשון להם.
אני אזכיר לך את השמות של פֶּתַח־מ־צ'חֹוֹטִי
- 3,7 וְח'ע־ח'פֶּר־רֶע־סֶנְב,
האם יש מישהו כמו פֶּתַח־חֶתֶפֶ או כמו פֶּא־אֶר־סֹו?
המלומדים האלה אשר ניבאו את הבאות
מה שיצא מפיהם (אמנם) קרה,
ניתן למצוא זאת כתת־בלה (אימרת תוכמה), הכתובה במגילות הפפירוס שלהם.
- 3,9 הילדים של אנשים אחרים ניתנים להם כיוורשים
כאילו והיו ילדיהם...
- 3,10 הם הלכו ושמותיהם היו נשכחים
(אולם) הספרים גורמים שיזכרו אותם!

6,11 תחייה וראיית השמש בשביל הסופר חתי,
מנחות של לחם ובירה לפני וְנִנְפֵר (אוסיריס, אל המתים),
נסך, נסך יין ומנחת בר לכא שלו ולתלמידיו,
היקר, בעל התחבולות הנבחרות
אני מבטא את שמו לנצח.

6,14 הוא חיבר מגילת פפירוס עם הוראת המלך סֶחְתֶּפ־אֲבִרֶע (אֲמֵן־מֶחַת וראשון)

בקטעים הללו מובע פקפוק ומוטל ספק בתועלת הקבר ובפולחן המתים כאמצעים להמשך קיומו של האדם לאחר המוות. מבע זה כשלעצמו אמנם מרחיק לכת בהתרתו ובעזותו, שהרי לפי התפישה המצרית המסורתית הקבר הוא בעל חשיבות מרובה – הוא מסמל את זהותו של האדם ומהווה מעין סיכום של מפעל חייו. ברם, רעיון זה איננו חדש והוא בא כבר ביצירות קודמות, יצירות שנתחברו מאות שנים לפני פפירוס צ'סטר ביטי IV: "שיר מגגן הנבל" (ראו להלן) ו"שיחת האדם העייף מהחיים עם נפשו".
מקוריות הטקסט וחדשנותו באים לביטוי בתפישה ששם (מונת המחזר תשע פעמים!) האדם נותר לאחר מותו בזכות השגיו הרוחניים. לא המבנים הזמניים של מצבה, קבר ופירמידה, הַפְּלִים ואובדים מן העולם, הם האמצעי היעיל להנצחת שם בעליהם אלא עֲזוֹנוֹ הַסְּפָרוֹת: הספרים, המגילות והוראות החכמה שחיבר, המדומים לילדיו, ממשיכי שמו. ובלשון המחבר המצרי:

2,7 הם לא עשו להם פירמידות מנחושת ומצבות מברזל,
הם גם לא יכלו להשאיר ילדים כיורשים,
אשר יבטאו את שמותיהם;
הם עשו להם יורשים בספרים ובהוראות שחיברו...

ובהמשך

2,11 שערים וקברים... התפוררו...

מצבותיהם מכוסות בחול
קבריהם נשכחו;
(אבל) שמותיהם מבוטאים בגלל מגילות הפפירוס שלהם...

לדברי מחבר צ'סטר ביטי IV רק שמונה סופרים קדמונים זכו לתהילת עולם הודות לכתביהם. מי היו חכמים מלומדים אלו ומה ידוע לנו על היצירות שחיברו?

כל האישים שנמנו כאן, להוציא את פתח-מ'צ'חוטי, ידועים כמחברים (פיקטיביים או ריאליים) של יצירות חוכמה, שחיו בתקופות הממלכה הקדומה והתיכונה (מ-2500 עד 1800 לפנה"ס לערך). הם מופיעים בזוגות וערוכים בהצלבה, בהתאם לתקופות פעילותם:

	ממלכה קדומה	צ'דפחר	(סוף)	פתח-מ'צ'חוטי	(1790 לפנה"ס)
		(שושלת 4,		ממלכה תיכונה	ח'ע'ח'פ'ר'רע סנב
		2550 לפנה"ס)			
		אמחותפ			
		(שושלת 3,			
		2650 לפנה"ס)			
	(תחילת)	גפרתי	(שושלת 12,	ממלכה קדומה	פתחח'פ
	ממלכה תיכונה	חתי	1960 לפנה"ס)		(שושלת 5,
					2330 לפנה"ס)
					כא-אר-סו
					(שושלת 6,
					2320 לפנה"ס)

בראש הרשימה מופיעים חכמים הידועים כקדומים ביותר במסורת המצרית: צ'דפחר, הוא בנו של פרעה חאופס (ח'זפו), בן השושלת הרביעית, המפורסם כבונה הפירמידה הגדולה. אומנם רק שארית של הוראת חוכמה המיוחסת לו השתמרה, אבל הוא ממלא תפקיד חשוב ב"סיפור המלך חאופס והקוסמים" (פפירוס וסטכר [Westcar])¹⁵ וידוע כפעיל בתחום הספרותי גם ממקורות אחרים.¹⁶ בן זוגו, אמחותפ, נודע כארכיטקט של פרעה צ'זור מהשושלת השלישית וכבונה פירמידת המדרגות בסקארה. אמחותפ זכה במסורת המצרית לשם של חכם מופלג למרות שלא נתגלתה עד כה כל הוראה המיוחסת לו.¹⁷ כחכם בעל כישורים יוצאי דופן הוא מופיע בכתובת מהאי סהל (Sehel) שמדרום

15 לתרגומן של היצירות המצריות המפורסות להלן ראו ליכטהיים (לעיל, הע' 13), 1, 1973.
 16 E. Brunner-Traut, "Die Weisheitslehre der Djedef-Hor", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 76 (1940), pp. 7-8; G. Posener, "Lehre des Djedefhor", *Lexikon der Ägyptologie*, ed. W. Helck & W. Westenhof, 3, Wiesbaden 1980, p. 979
 17 H. Brunner, *הזכות משכנעת לקיומה של הוראת אמחותפ מובאות על ידי ברזר - ראו:* "Zitate aus Lebenslehren", *Studien zu Altägyptischen Lebenslehren*, eds. E. Hornung & O. Keel, OBO 28, Fribourg-Göttingen 1979, p. 111. דעה זו נדחתה לאחרונה על ידי בינס, שלדידו מעולם לא היתה בנמצא הוראת חוכמה שנתחברה על ידי אמחותפ - ראו: J. Bains, "Society, Morality and Religious Practice", *Religion in Ancient Egypt*, ed. B.E. Shafer, London 1991, pp. 123-200
 המצריים הקשורים בו ראו: K. Sethe, *Imhotep, des Askalepios der Ägypter*, Hildesheim

למצרים, השייכת לתקופה התלמית אך נשענת כנראה על גירסה קדומה. בכתובת מסופר על שבע שנות רעב במצרים והושעת הארץ על ידי אמחותפ, היועץ החכם של המלך, שתפקידו דומה להפליא לתפקיד שמילא יוסף בנסיבות דומות במצרים. הווג הבא, נפרתי ותתי, שייכים לראשית הממלכה התיכונה. נפרתי חיבר חיבור חוכמתי בשם "נבואות נפרתי" ואילו חתי, המוכתר בפפירוס צ'סטר ביטי IV בתואר של ה"ראשון" משמונה חכמים (3,6), זכה לכך, כנראה, בגלל מיגוון היצירות המיוחסות לו; שתיים מיצירות אלו – "הוראת אמנ-מ-תאת" וה"סטירה על המקצועות" – שייכות לספרות החכמה.

פתח-מ-צ'חוטי הוא החכם היחיד ששמו אינו ידוע מהכתובים המצריים. אולם מאחר שהוא מופיע ברשימה לצידו של ח'ע-ח'פר-רע-סנב, שחיבר יצירת חוכמה הידועה בשם "תלונות ח'ע-ח'פר-רע-סנב" והמיוחסת לממלכה התיכונה, יש להניח שגם פתח-מ-צ'חוטי חי ויצר בתקופה זו.

רשימת הסופרים הגדולים מסתיימת, כמו בפתיחתה, באיזכור שניים מחכמי הממלכה הקדומה: פתחתפ, וזיר ומחבר הוראת חוכמה מהשושלת החמישית ("הוראת פתחתפ" היא היחידה מההוראות של תקופה זו שהגיעה לידינו בצורה שלמה); וכא-אר-סו, שמקובל לזהותו עם מחברה של הוראת חוכמה קדומה אחרת: ה"הוראה לכאגמני" (כאגמני – וזיר מימי השושלת השישית).¹⁸

מן המקורות המצריים עולה ששמונה האישים שנוכרו דלעיל ניחנו במספר תכונות משותפות. אחת התכונות הבולטות היא היותם בעלי ידע נסתר – יש מהם שהיו בקיאים במעשי קסם ונחש, אחרים היו מומחים לענייני טקס ופולחן או שהפליאו בהגדת עתידות. כך, צ'דפחר מופיע בפפירוס וסטכר כמקורבו של הקוסם צ'די, המפליא בעשיית מעשי קסם; לצ'דפחר עצמו מיוחס במסורת המצרית גילויים של פרקים מסוימים מ"ספר המתים", שעיקרם לחשים להגנת המת. הקוסם צ'די, וכמותו נפרתי ואמחותפ, נושאים בתואר *ḥry ḥb*, דהיינו כהן "קריין ראשי" ("חרטום" בלשון המקרא). תפקידו של כהן זה היה לקרוא בספרים הקדושים, שלפי האמונה המצרית טמונים בהם כוחות מגיים, ולפיכך הוא נחשב מכשף, רואה עתידות ופותר חלומות.

1964; D. Wildung, *Imhotep und Amenhotep, Gottwerdung im alten Ägypten*, München-Berlin 1977; idem, *Egyptian Saints, Deification in Pharaonic Egypt*, New York 1977

J. Yoyotte, "A propos d'un monument copié par לקשר שבין כא-אר-סו לכאגמני ראו: 18
G. Daressy", *La Société Française d'Égyptologie*, 11 (1952), pp. 70-71; H. Brunner, "Die 'Weisen', ihre 'Lehren' und Prophezeiungen in altägyptischer Sicht", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 93 (1966), pp. 30-31; W. Barta, "Lehre für Kagemni", *Lexikon der Ägyptologie* (supra n. 16), p. 981

המשקף את ההיבטים השונים של המסורת החוכמתית ואת הנושאים העומדים על סדר יומה. (אוצר זה כולל מונחים המציינים הוראה ולימוד, מילים הקשורות באופיים ובדרך התנהגותם של טיפוסי האדם, החיובי והשלילי; תיבות שעניינן חוכמה מחד, וכסיל כסילות מאידך; כינויים לסוגים שונים של דברי חוכמה ומונחים לאברי הגוף המשמשים כלי עזר לרכישת דברי דעת אלו).²² ג – מטרותן של יצירות אלו היא העברת האוצר הקיבוצי של ניסיון ותורת חיים לדורות הבאים. לפי התפישה המצרית העברה כזאת חייבת להיעשות בידי גורם סמכותי, אישיות בעלת שם ומעמד.²³ ואמנם, שמונה האישים המוזכרים בפפירוס צ'סטר ביטי IV יכלו למלא היטב תפקיד זה של נושאים בעלי סמכות של המסורת החוכמתית ומעביריה מדור לדור, שהרי שמש נודע לתהילה הן בימי חייהם והן לאחר מותם. מאות שנים לאחר מותם המשיכו להתייחס אליהם כמייסדי התרבות המצרית, וכמה מהם אף רוממו לדרגה של קדושים נערצים. עובדות אלו משתקפות במקורות ובמצאים הבאים:

- 1 – ב"תבליט דרסי",²⁴ שמוצאו מקבר פרטי בסקארה מהתקופה הרעמססית ואשר נמצא שבור, מופיעים שמותיהם ותואריהם של כחמישים אישים מצריים מפורסמים. חלק משמות אלו ניתנים לזיהוי כמלכים, וזירים, כהנים ופקידים גבוהים, שחיו ופעלו החל מתקופת הממלכה הקדומה וכלה בשושלת התשע עשרה (התקופה הרעמססית). בפנתאון הזה של אנשי העבר הגדולים נמנים ארבעה מן הסופרים של פפירוס צ'סטר ביטי IV: אמחותפ וכא-אר-סו בין הוויזרים, (סא) חתי וח'ע'ח-פ'ר-רע-סנב על הכהנים – תארים המאושרים גם על ידי מקורות אחרים. וילדונג מניח שגם שמותיהם של יתר חכמי העבר, שנזכרו בפפירוס צ'סטר ביטי IV, הופיעו בחלקו החסר של התבליט.²⁵

3, (7-8), לשמונה החכמים: כבקיאים בחוקי המאעת היו אלו אמונים לא רק על מתן עצות המתייחסות להווה, המבוססות על ניסיון חייהם, אלא הם אף ניחנו ביכולת להפיק לקחים מניסיונם בעבר לגבי העתיד.

- 22 N. Shupak, *Where Can Wisdom Be Found: The Sage's Language in the Bible and in Ancient Egyptian Literature*, *Orbis Biblicus Orientalis*, 130, Fribourg-Göttingen 1993
- 23 ראו אסמן, "Schrift" (לעיל, הע' 11), עמ' 69. מהצורך הזה, לתלות את מסורת העבר בדמויות סמכותיות, נובע ייחודה של ספרות החוכמה המצרית: בעוד שיצירות האומנות והספרות המצריות הן אנונימיות, כתבי החוכמה בולטים באיזכור הקבוע של שמות מחבריהם.
- 24 לפרסומו של תבליט זה ראו: וייט (לעיל, הע' 18), עמ' 67-72; קיצ'ן (לעיל, הע' 19), 3, עמ' 494-492. לתצלום ראו: D. Wildung, *Sesostris und Amenemhet, Ägypten im Mittleren Reich*, München 1984, p. 14, ברזנר (לעיל, הע' 13), עמ' 66-67.
- 25 ראו וילדונג, *Imhotep* (לעיל, הע' 17), עמ' 29. בתבליט דרסי מופיעים שמותיהם של שני יוצרים מפורסמים נוספים, שלא נזכרו ברשימת צ'סטר ביטי IV אולם הם ידועים ממקורות אחרים: אפֹוֹר הוא מחבר "תוכחות חכם מצרי", יצירה הקרובה בתוכנה וברוחה ל"נבואות נפרתי" ואשר נכתבה בתקופת הביניים הראשונה או בשלהי הממלכה התיכונה (האלף השני

2 – סמכותם הרוחנית של חכמים אלה ניכרת גם בנוהג לצטט את יצירותיהם, שמקובל היה בקרב אנשי העילית, המשכילים. נוהג זה משתקף במקורות הבאים: "שיר מנגן הנבל" מקברו של המלך אַנְטֶפּ, שהיה נפוץ מאוד בתקופת הממלכה החדשה, אבל חובר כנראה כבר בתקופת הממלכה התיכונה, כלומר כשבע מאות שנה לפני פפירוס צ'סטר ביטי IV. בשיר זה מובע רעיון דומה לזה המופיע בצ'סטר ביטי IV במילים אלו (לוח 12, 6–8):

שמעתי את דברי אמחתפ וצ'דפחר אשר אימרותיהם מדוקלמות בכל מקום. היכן מקומותיהם? חומותיהם הרוסות, מקומותיהם אינם כאילו ולא היו. אין הבא משם (מעולם המתים) שיספר (לנו מהו) מצבם, שיספר (מהם) צרכיהם...²⁶

ואילו בפפירוס אנסטאזי I, מכתב פולמוס מימי השושלת התשע עשרה, מאשים הסופר חֹדְרִי את עמיתו, אַמְנֶמְאֶפְ(ת), בציטוט או בלימוד בעל פה של דברי צ'דפחר מבלי להבינם (11, 1–2):

אתה באת (אלי) כשאתה טעון (מלא) בסודות גדולים וציטטת לי אימרה של צ'דפחר; (אבל) אינך יודע אם היא טובה (חיובית) או רעה (שלילית), איזה פרק (בא) לפניך ואיזה אחריה...²⁷

המנהג לצטט מדברי חכמים אלה נהג לא רק בעל פה, כפי שניתן להסיק מהמקורות שהובאו לעיל, אלא גם בכתב. הסופרים נהגו להביא בחיבוריהם מדבריהם ולהתאימם להקשרם החדש. כך, למשל, דברי צ'דפחר מצוטטים כבר אלף שנה לפני הסופר חורי, על ידי עמיתו, מחבר "הוראת פתחתפ"; ואילו "הוראת פתחתפ" עצמה זכתה לציטוטים רבים החל מהאלף השני לפנה"ס וכלה בתקופה הקופטית.²⁸ אהובה במיוחד היתה ה"סְטִיְרָה על המקצועות", שמיוחסת לסופר חתי, שציטטות ממנה ממשיכות

לפנה"ס) ואַנְטֶפּ (כאן מופיע כחֶרֶ-אַנְטֶפּ), שייחכן שמאחוריו מסתתר מחבר "שיר מנגן הנבל" המפורסם, המוזכר בהמשך דיונו.

26 לטקסט של "שיר מנגן הנבל" ולתרגומו ראו: W.M. Müller, *Die Liebesepoesie der Alten Ägypter*, Leipzig 1899, pp. 29–30, pl. 12; וילדונג, *Imhotep* (לעיל, הע' 17), עמ' 24–23; ליכטהיים (לעיל, הע' 15), עמ' 194–197. כן ראו: idem, "The Songs of the Harpers", *Journal of Near Eastern Studies*, 4 (1945), p. 192

27 לטקסט של פפירוס אנסטאזי I ראו: H.W. Fischer-Elfert, *Die Satirische Streitschrift des Papyrus Anastasi I*, Wiesbaden 1983, p. 97; idem, *Die Satirische Streitschrift des Papyrus Anastasi I*, Wiesbaden 1986, pp. 94–97; ברונר (לעיל, הע' 13), עמ' 396–397.

28 ברונר (לעיל, הע' 17), עמ' 105–171. לגישה שונה ראו אייר (לעיל, הע' 11), עמ' 155–160, הסבור כי כמה שנוגע לטקסטים של הממלכה התיכונה אין לדבר על ציטטות ישירות מ"הוראת פתחתפ" אלא על שאילה, ממקור משותף, של אוצר מילים וביטויים חוכמתיים.

להופיע גם בתקופה המאוחרת (האלף הראשון לפנה"ס ואילך) והשפעתה ניכרת אפילו בספרו של בן סירא (לח, כד-לט יא).

3 - מעמדם הבלתי מעורער של ארבעה מחכמים אלו וסמכותם הרחנית באו לידי ביטוי גם בצורה קיצונית יותר: סגידה ופולחן, שיש בהם מהקירבה לעבודת אלים, עד כי היו חוקרים שהשתמשו בהקשר זה במונח "האלהה"²⁹. צ'דפחר, כאגמני ופתחחחפ הוערצו כקדושים, וקבריהם שימשו מקומות פולחן וסגידה לכת מאמיניהם.³⁰ בתוך שורה זו של קדושים נערצים בולט אמותפ, היחיד מבין שמונת חכמי העבר שהיה לאל של ממש, בעל טקסי פולחן, מקדש וכהונה.³¹ כך, החל מתקופת הממלכה התיכונה נחשב אמותפ לפטרונם של הסופרים, אשר סגדו לו בטקס מיוחד: בטקס זה נהגו הסופרים לשפוך מים מפינתם לזכרו, בליווי המילים "בשביל הכא שלך, אמותפ"³².

29 H. Goedicke, "Deification of Private Person in the Old Kingdom", *Journal of Near Eastern Studies*, 41 (1955), pp. 31-33 סברתו של ברגמן (J. Bergman, "Gedanken zum Thema Lehre - Testament - Name", *Studien zu altägyptischen Lebenslehren*, eds. E. Hornung, O. Keel, *Orbis Biblicus Orientalis*, 28, Fribourg-Göttingen 1979, p. 96) המניח, שרשימת שמונת החכמים מושתתת על המסורת ההרמופוליטנית-תיבנית על אודות שמונה אלים בוראים, ולפיכך הם נתפשים כאן כבוראי התרבות המצרית. חיווקים לדבריו הוא מוצא במונחים הבאים בפפירוס בשורות 3,9 ואילך (hk3w, imn), הרומזים לשמיניית האלים הזו.

30 שרידים לפולחנם של צ'דפחר, כאגמני ופתחחחפ, בתקופת הממלכה הקדומה והממלכה החדשה, נתגלו באזור בתי הקברות של גיזה וסקארה (Saqqara). ממצאים אלו כוללים מצבות ולוחות מנתה מלווים בכתובות, שבהן מופיעות, בין היתר, הנוסחאות "משבח את צ'דפחר" (dw3w Ddfhr), "מכובד לפני צ'דפחר" (im3h[w]) hr Ddfhr, "מכובד לפני כאגמני", הבאות בדרך כלל ביחס לאלים - ראו גדיקה (לעיל, הע' 29), עמ' 33. בקרבת קברו של כאגמני נתגלה ממצא מעניין של קברי אנשים ששמותיהם בנויים מקיצור שמו, דהיינו "גמני". ייתכן אפוא ששמו שימש כיסוד תאופורי, כמו שמקובל היה במצרים לגבי שמות אלים - השוו: E. Otto, "Gehalt und Bedeutung des ägyptischen Heroenglaubens", *ZAS*, 78 (1943), p. 30. מכתובות אלו ניתן להסיק שמדובר בפולחן אבות על ידי אנשי משפחה או קבוצה חברתית מסוימת. למרות הקווים המשותפים הקיימים בין הסגידה לאנשי העבר המפורסמים לבין פולחן אלים, אין לדבר בהקשר זה על תופעה של האלהה של אישים אלו, שהרי לא היו להם כהונה ומקדש - השוו: D. Franke, *Das Heiligtum des Heqaib auf Elephantine*, Heidelberg Orientalverlag 1994, p. 131. יוצא מכלל זה הוא אמותפ, שזכה להימנות עם האלים (ראו הדין להלן). לממצאים המעידים על פולחנו של צ'דפחר ראו: H. Junker, *Giza VII*, Wien-Leipzig 1944, p. 26; A. Goedicke, "Ein Verehrer des Weisen Ddfhr aus dem späten Alten Reich", *Annals du Service des Antiquités de l'Égypte*, 55 (1958), pp. 35-55; *Excavations at Saqqara, Teti Pyramid Cemeteries*, 1, Le Caire 1926, pp. 126-130; K. Baer, *Rank and Title in the Old Kingdom*, Chicago 1960, pp. 74-75.

31 על האלהתו של אמותפ ראו מחקריהם של זתה ווילדונג (לעיל, הע' 17); וראו גם: Wildung, "Imhotep", *Lexikon der Ägyptologie*, ed. W. Helck, 3, 1980, pp. 145-146.

32 H. Schäfer, "Eine altägyptische Schreiber-... של הסופרים המצריים ראו: H. Schäfer, "Eine altägyptische Schreiber-..."

ברשימת המלכים מטורין, מהתקופה הרעמססית, אמחותפ מופיע כאל למחצה, בנם של אם אנושית והאל פתח, אלה של העיר ממפיס (מוף התנכ"ית). ואילו החל מימי השושלת העשרים ושש (המאות שביעית והשישית לפנה"ס לערך) הוא נודע כאל מֶרְפָּא, שעבדו לו בעיקר בסביבות ממפיס. פולחן זה התפשט בתקופות ההלניסטית והתלמית גם למקומות אחרים ברחבי מצרים, ושרד עד התקופה הנוצרית.

ד

לאחר שעמדנו על טיבם של שמונה האישים הנמנים בפפירוס צ'סטר ביטי ועל מהות יצירותיהם, נשאלת השאלה מה היתה מטרת הכנת הרשימה הזו של חכמי העבר, שלא מצאנו לה אח ורע בתולדות ספרות מצרים הקדומה, ומי עמד מאחוריה? ברור שלפנינו רשימה של יצירות נבחרות, שנלקטו מתוך מכלול רחב יותר של ספרות חכמה. לא כל חיבורי החכמה שנכתבו בתקופות הקודמות לתקופה הרעמססית נכללו באוסף המופיע בפפירוס צ'סטר ביטי IV. על אלה נמנים הן חיבורים של חכמה דידקטית (למשל: הוראות מלך לבנו – "ההוראה לְמֶרְפָּאֵרֵע"; הוראות סופר לבנו – "הוראת אַנְי", "הוראות אַמְנֻנְחַת") והן יצירות השייכות לחכמה העיונית (למשל: "שיחת האדם העייף מהחיים עם נפשו", "תוכחות חכם", "האיכר צח הלשון"). חשובה לא פחות היא העובדה שיצירות אלו היו שייכות לקורפוס שנלמד בבית הספר בתקופה הרעמססית. עובדה זו מתבטאת בפרטים הבאים: מציאותם של עשרות, ולעתים מאות, העתקים באיכות ירודה של יצירות אלו מתקופת הממלכה החדשה. ההעתקים הללו נעשו על גבי חומרי כתיבה זולים – לוחות עץ ואוסטרקונים – ששימשו את התלמידים ופרחי הסופרים בחוג בית הספר המצרי;³³ גם הקטע שהובא לעיל, המזכיר את ציטוט דברי צ'דפחר, וכן הציטוטים הרבים של דברי יתר החכמים

sitte", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 36 (1898), pp. 147–148; A.H. Gardiner, "Imhotep and the Scribes' Libation", *ibid.*, 40 (1902–3), p. 146. ייתכן ששקס זה נערך לא רק לכבודו של הקדום מבין הסופרים המצריים, אמחותפ, אלא אף לכבוד כל סופר-חכם ובעל שם. רמו לכך ניתן למצוא באפילוג דבריו של נפרתי המביע את המשאלה שהחכמים ינסכו מים לכבודו כשיראו כי דבריו התגשמו (70 ואילך); ואילו בפפירוס צ'סטר ביטי IV (6,12–6,13) מדובר על הקרבת קורבן ונסיכת נסך בשביל הכא של חתי.

להוציא את ה"הוראה לכאגמני" נתגלו לכל היצירות העתיקות הנובעים ממעגל בית הספר: כמאה וחמישים אוסטרקונים של ה"סטירה על המקצועות" (מימי השושלות התשע עשרה והעשרים); כמאה וארבעים אוסטרקונים של "הוראת אמני-חאת" (מאותה תקופה) ועשרות אוסטרקונים של "נבואות נפרתי" ו"הוראת צ'דפחר" מהתקופה הרעמססית. העתקים מעטים יותר מצויים ל"הוראת פתחתפ" ול"חלונות ח'ע'ח'פר'רע-סנב", אולם ייתכן שיתגלו העתקים נוספים בעתיד.

ביצירות אחרות, מצביעים על כך שחיבוריהם נתפשו כשייכים להשכלתם התקנית של הסופרים המקצועיים, בוגרי בית הספר המצרי.

מכל אלו עולה שפפירוס צ'סטר ביטי IV מתייחס לאוסף של יצירות נבחרות של חכמי העבר הגדולים, ששימשו קנון בית הספר המצרי בתקופה הרעמססית. קביעת קנון זה נעשתה קרוב לוודאי על ידי הסופרים המלומדים עצמם. סופרים אלו, שפעלו ויצרו במסגרת בית הספר המצרי, עסקו לא רק בכתיבת יצירות חדשות, אלא גם, ובעיקר, בליקוט ובהעתקה של מסורות קדומות ושימורן.³⁴

עתה לא נותר לנו אלא לשאול מה היתה הסיבה להתגבשות הקנון בתקופה הרעמססית דווקא?

התקופה הרעמססית ידועה כתקופה של כיבושים גדולים מחוץ ופעילות בנייה עצומה מבפנים. קו אחר, הידוע פחות, אם כי גם הוא מאפיין את התקופה, הוא ההתעניינות הרבה בעבר. הגישה המיוחדת לעבר באה לידי ביטוי בפרטים הבאים:

- 1 – תנופה גדולה של איסוף וקיטלוג, הניכרת בעיקר בהכנת רשימות של מלכי העבר הגדולים (רשימת המלכים מטורין, הרשימה ממקדש סְתִי הראשון באבידוס [Abydos] ורשימה מקבר פרטי בסקארה);³⁵ גם תבליט דרסי, שהוזכר דלעיל, הוא פרי יוזמה זו.
- 2 – בפעילותו היוצאת דופן והחד-פעמית של בנו של רעמסס השני, חֶ'עִמ־מְ'אֶסְתָּ, שניתן לכנותו ה"ארכאולוג הראשון בתבל". חֶ'עִמ־מְ'אֶסְתָּ בדק ושיקם את מבני הפירמידות וכן קברים, מצבות ומקדשים, מתקופת הממלכה הקדומה באזור ממפיס. עקבות מפעלו ניתנים לשחזור באמצעות כתובות שהותיר על גבי המונומנטים המקוריים.³⁶

34 בדומה סבורים האשורולוגים שעקרון הקנון כאוסף ספרותי נובע מבתי הספר של התקופה הַנְּשִׁית, דהיינו מהמחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס – ראו: W.G. Lambert, "Ancestors, Authors, and Canoncity", *Journal of Cuneiform Studies*, 11 (1957), pp. 1–9; W.W. Hallo, "New Viewpoints on Cuneiform Literature", *Israel Exploration Journal*, 12 (1962), pp. 24–25. והשוו הורוויץ (לעיל, הע' 5), עמ' 2*–3*, הדוחה את השימוש במונח קנון בהקשר זה. השוו גם הרן (לעיל, הע' 4), עמ' 49: "ברור שמלכתחילה אין ההחלטה (בדבר מעמדו הקנוני של ספר) יכולה לחרוג מגבולות העילית המשכילה של הנזקקים לספרים. בתקופת המקרא היתה עילית זו בישראל, ובכל המזרח הקדמון, מוגבלת לשכבה חברתית דקה".

35 על רשימות מלכים אלו ראו: A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, London–Oxford–New York 1961, pp. 47–50; D.B. Redford, *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books*, Mississauga 1986, pp. 1–21. לביבליוגרפיה נוספת בעניין זה ראו: J. Assmann, "Die Entdeckung der Vergangenheit", *Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur und Sprachgeschichte*, eds. H.U. Gumbrecht and U. Link-Herr, Frankfurt 1985, p. 487

36 למחקר מקיף בנושא זה ראו: F. Gomaà, *Chaemwese, Sohn Ramses II und Hoherpriester von Memphis*, Wiesbaden 1973

3 – ההתעניינות בעבר משתקפת גם בתחביבם החדש של אנשי התקופה: ביקורים וסיורים תיירותיים בקברים ובמונומנטים קדומים. בייחוד זכו לפופולריות מיתחם הפירמידות והספינקס בממפיס שבצפון ואזור בתי הקברות בתבי (Thebes) שבדרום. המבקרים, שעליהם נמנו גם מורים ותלמידיהם, הותירו כתובות גרפיטי, המביעות הערכה לעבר ולהישגי האבות.³⁷

גם יצירת הקנון של בית הספר המצרי היא מפירותיו של גל ההתעניינות הזה בעבר. העיסוק בימי קדם כרוך היה באירוע רב חשיבות בתולדות התרבות המצרית, שהתרחש בעת ההיא, והוא הפיכת השפה המצרית החדשה (או הרעמססית), שהיתה עד כה השפה המדוברת, לשפה כתובה לצידה של המצרית הקלסית (או התיכונה). במשך התהליך הזה הופסק חיבורן של יצירות חדשות במצרית קלסית; היצירות החדשות חוברו רק בשפה החדשה ונוצרו סוגות ספרותיות חדשות.

אירוע זה הביא להתעוררות החשש שהתרבות הגדולה של ימים עברו תיעלם, כפי שעולה מהקטע הבא מתוך פפירוס צ'סטר ביטי IV (3, 5–6): "האם יש כאן מישהו כמו צ'דפחה? או אחר כמו אמחותפ?" שואל המחבר, ומשיב: "אין בין קרובינו איש הדומה לנפתי או לחתי שהוא הראשון להם". בשורות אלו, הרוויות אוריה מלנכולית, משתקפת ההכרה שדור החכמים הגדולים כלה וחלף לו מן העולם, וכי הישגי ההווה אינם משתווים להישגי העבר המפוארים.³⁸

אין פלא אפוא שעל רקע זה, מתוך החשש להיעלמם של אוצרות הרוח הגדולים של העבר, נלקטו על ידי העילית המשכילה מיטב היצירות הקדומות והיו לקנון בבית הספר הרעמססי. בחוג זה שימשו היצירות לחיקוי והתלמידים שבו והעתיקו, כפי שניתן ללמוד ממאות עותקי יצירות אלו שהגיעו לידינו.

ה

באחרית דברינו נחזור לשאלה שהצגנו בפתיחתם: האם ניתן לדבר על קנון בספרות המצרית הקדומה, הדומה לזה הידוע לנו מחקר הדתות? הקנון המצרי הוא לדידנו אוסף נבחר של יצירות, השייכות לסוגה אחת, דהיינו ספרות החוכמה, ואשר שימשו בקורפוס הלימודי של בית הספר הרעמססי.

37 W. Helck, "Die Bedeutung der ägyptischen Besucherinschriften", *ZDMG*, 102, ראו: 39–46 (1952), pp.

38 A. Loprieno, "Defining Egyptian Literature: Ancient Texts and Modern Theories", *Ancient Egyptian Literature, History and Forms*, ed. idem, Leiden-Köln, 1996, p. 57; J. Bains, "Classicism and Modernism in the Literature of the New Kingdom", *ibid.*, pp. 158–159

יותר משיש בקנון המצרי קירבה לתופעה הידועה מתקר כתבי הקודש ביהדות ובבנצרות, יש בו אנלוגיה לקנון בעולם הקלסי, שנקבע על ידי מלומדי אלכסנדריה, ושהוא רשימה של יצירות נבחרות של מחברים ידועים, שהיו למופת ונלמדו בבית הספר.³⁹ הקנון המצרי אפוא איננו קנון במובן המקובל בחקר הדתות; הוא אינו אוסף של יצירות קדושות. יחד עם זאת ניתן להבחין בקנון המצרי קווים הדומים לתופעה המוגדרת כקנון בחקר הדתות המונותאיסטיות ואלו הם:

1 – סמכותיות. החיבורים הקנוניים נתלים באגשים סמכותיים, המתנשאים לעתים בקדושתם מעל לדרגת בשר ודם רגילה, כשאחד מהם (אמחותפ) רומם אפילו לדרגת אל.

2 – סלקציה, פריירה. בדומה לקנון הנוצרי ולקנון המקראי – לפחות לפי הדעה המקובלת במחקר עד לפרסום ספרו של הרן⁴⁰ – וכן למה שמכונה קנון בפי חלק ניכר מהאשורולוגים, היצירות הקנוניות נלקטו ונבררו מתוך קורפוס ספרותי רחב, שכלל יצירות נוספות.

3 – מופת לחיקוי. כתבי הקנון נתפשו במסורת המצרית כשיא אומנות היצירה הספרותית והיו מופת לחיקוי, כפי שניכר במנהג לצטט מחיבורים אלו ולהעתיקם שוב ושוב בתקופות המאוחרות. דוגמה יפה לעניין זה הוא העתק של "הוראת אמנ־מ־תאת" מהמאה החמישית לפנה"ס, שנתגלה ביב, המעיד על מסורת העתקה של כ־1500 שנה!

4 – ספרות נורמטיבית. בקנון של כתבי הקודש באים חוקים וכללים שנועדו לקבוע את חיי העדה, ואשר מכונים בספר דברים "משפטים צדיקים".⁴¹ גם בקנון בית הספר המצרי באה לביטוי התפישה שהעולם מושתת על כללים של צדק ויושר: "מאעת"⁴² החיבורים הקנוניים המצריים הם בעיקרם דברי תוכחה (בספרות החוכמה העיונית) ועצות (בספרות החכמה הדידקטית), שנועדו להנחות את האדם בדרך החיים הנכונה, בדרך ה"מאעת", שהמונח המקביל לה בלשון המקרא הוא "צדק". אולם כללים והנחיות אלו, שלא כמו בקנון המקראי, לא נועדו לכל אדם אלא לעילית המשכילה: הסופרים-

39 יחד עם זאת קיימים הבדלים בולטים בין הקנון של פפירוס צ'סטר ביטי IV לבין הקנון האלכסנדרוני: הקנון המצרי כלל סוגה ספרותית אחת – ספרות החוכמה – ואילו הקנון הקלסי כלל מבחר של כל הסוגות הספרותיות שהיו קיימות בעת ההיא (סרגיה, רטוריקה, לידיקה וכדומה); הטקסטים הקלסיים עברו תהליך של עריכה ומתוך כתבי יד והעתקים שונים נקבע טקסט שלם אחד, סטנדרטי וסמכותי; לא כן היצירות המצריות, שלא עברו תהליך של סטנדרטיזציה.

40 ראו הרן (לעיל, הע' 4).

41 ראו הרוויץ (לעיל, הע' 5), עמ' 10*–11.

42 למשמעות מאעת בספרות החוכמה המצרית ולמונחים המקבילים לה בלשון המקרא ראו שצ'פק (לעיל, הע' 22), עמ' 105, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

קנון וקנוניזציה במצרים העתיקה

החכמים, אנשי בית הספר המצרי ותלמידיו, הפקידים הגבוהים בחצר המלך ואנשי הכהונה.

5 - הרמת, העלאת חוכמת העבר. ההנחה שהקנון המצרי מושתת עליה היא שהחוכמה בשלמותה נמסרה בימי קדם. לפיכך, הקנון כולל יצירות קדומות בלבד, יצירות שנתחברו כאלף ומאתיים עד שבע מאות שנה לפני עריכתו (כשהמאוחרת מביניהן נכתבה כחמש מאות שנה לפניו), כלומר בתקופת הממלכה הקדומה והתיכונה; חיבורים שנוצרו מאוחר יותר, בתקופת הממלכה החדשה, לא הוכנסו לקנון. תפישה זו מופיעה, כפי שהראה למברט, גם בבבל: בכתביו של בירוסוס השתמרה מסורת על אודות הבאת החכמה לעולם על ידי חכמים אנונימיים בתקופה הקודמת למבול.⁴³ כן היא משתקפת בדברי חז"ל, המניחים שדבר האל בשלמותו נמצא כבר בתורה: "משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים, ונביאים מסרוה לאנשי כנסת גדולה" (אבות א, א).

43 תפישה זו באה לביטוי בבבל גם במנהגם של הסופרים בתקופה הקשית להשתמש בשמות אבות אבותיהם כשמות משפחתם - ראו למברט (לעיל, הע' 34), בייחוד עמ' 9.